

Логвінова М.В. Про визначення кола осіб, які притягаються до субсидіарної відповідальності за шкоду, завдану правопорушенням неповнолітніх // *Методологія приватного права: Матеріали науково теоретичної конференції (30 травня 2003 р.).* – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 319–328.

Про визначення кола осіб, які притягаються до субсидіарної відповідальності за шкоду, завдану правопорушенням неповнолітніх

Ст.1179 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (*далі – ЦКУ*) визначає, що неповнолітній віком від 14 до 18 років відповідає за завдану ним шкоду самотійно на загальних підставах.

При цьому, виходячи з матеріального стану неповнолітнього та суми заподіяної шкоди, суд в кожному конкретному випадку повинен визначити, чи здатний підліток самотійно відшкодувати завдані збитки. Якщо такої можливості в нього немає, то суд вказує, хто з батьків (батько або мати, обидвоє), і в якому розмірі (враховуючи вину) повинен відшкодувати шкоду. В цьому випадку батьки (усиновлювачі) чи піклувальники неповнолітніх притягаються в якості додаткових відповідачів.

Відомо, якщо у неповнолітнього є обидвоє батьків, то до відповідальності притягаються і батько, і матір, оскільки згідно з ст.141 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року (*далі – СКУ*) вони мають рівні права та обов'язки щодо дитини. Та в науковій літературі дискусійним залишається питання характеру відповідальності самих батьків: чи ця відповідальність є дольовою, чи солідарною. Одні науковці (К.Ярошенко) визнають відповідальність батьків дольовою, інші (П.Варул, В.Тархов, З.Чечьоткіна) – солідарною, оскільки саме такий вид відповідальності буде сприяти усвідомленню кожного з батьків своєї соціальної відповідальності перед суспільством за виховання дитини. В.Данілін вважає, що найкращим чином інтереси як потерпілого, так і самих батьків будуть дотримані при встановленні солідарної відповідальності батька та матері дитини, яка заподіяла шкоду іншій

особі. Так, якщо один із батьків не має самостійного заробітку або іншого майна, на яке можна звернути стягнення, то при дольовій відповідальності інтереси потерпілого будуть обмежені, оскільки від другого забезпеченого батька він отримає відшкодування шкоди не повністю, а частково, в певній долі. А така позиція, на погляд В.Даніліна, може призвести до появи у батьків неправильного розуміння свого обов'язку щодо виховання дітей. Крім того, наголошує вчений, сімейне законодавство наділяє кожного з батьків рівними правами та обов'язками щодо своїх дітей, в тому числі й обов'язок щодо виховання дитини покладається на них в повному обсязі, а не в якійсь долі. Тому і відповідальність як батька, так і матері, за порушення вказаного обов'язку, повинна бути солідарною [7, с.70-71].

П.Варул вважає, що солідарна відповідальність необхідна та обґрунтована при батьках, які проживають разом, і згідно з нормами цивільного законодавства припускається вина обидвох батьків. Коли ж шлюб розірвано, слід приймати до уваги лише вину одного з батьків і тільки в тих випадках, коли доведена вина другого з батьків, застосовувати солідарну відповідальність [6, с. 133].

Безперечно, що батьки зобов'язані виховувати дітей незалежно від того, перебувають вони у шлюбі чи ні, проживають разом з дитиною чи ні. Адже, коли шлюб між батьками розірваний, суд, залишаючи своїм рішенням дитину за одним із батьків, не звільняє тим самим іншого від фактичного процесу виховання дитини й нагляду за нею. Але на погляд П.Варула, той з розведених батьків, хто не проживає з дитиною і відповідно не виховує її, позбавлений можливості безпосереднього виховання дитини і нагляду за нею. Він може бути і не винуватим у заподіянні дитиною шкоди [6, с.132]. В.Тадевосян наголошує на тому, що якщо суд залишив дитину одному з батьків, то інший не несе відповідальності у випадку заподіяння дитиною шкоди, оскільки обов'язок здійснювати за дитиною нагляд покладено на того з батьків, в якого вона знаходиться [16, с.30]. Салех Ахмед Джидна Аль-Араблет також вважає, що спільне проживання з дитиною повинно бути однією з необхідних умов для

виникнення відповідальності батьків за шкоду, заподіяну неповнолітніми [15, с.22].

Дані міркування слід вважати такими, що суперечать ряду положень сімейного законодавства.

Так, згідно з ст.121 нового СКУ правові відносини між батьками (матір'ю, батьком) та дитиною ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому законом. Відшкодування шкоди є одним із елементів цих правових відносин. За заподіяння шкоди дитиною, яка народилася у зареєстрованому шлюбі, а також дитиною, яка народилася поза шлюбом, щодо якої батьківство встановлене в порядку, передбаченому законом, батьки відповідають незалежно від того, проживають вони разом з дитиною чи окремо від неї.

Рівні обов'язки батьків по відшкодуванню заподіяної їхньою дитиною шкоди ґрунтуються на їх рівності прав та обов'язків в сфері виховання дитини. В ч.1 ст.141 СКУ закріплено положення, що матір, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Ч.2 ст.141 СКУ наголошується, що розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Отже, той з розведених батьків, хто не проживає з дитиною, не позбавляється права і не звільняється від обов'язку виховання та нагляду за дитиною. Тим більше, ч.2 ст.157 СКУ закріплює положення, що той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні та має право на особисте спілкування з нею. А ч.2 ст.15 Закону України від 26 квітня 2001 року «Про охорону дитинства» [3] конкретизує положення ч.2 ст.157 СКУ: батьки, які проживають окремо від дитини, зобов'язані брати участь у її вихованні та мають право спілкуватися з нею, якщо таке спілкування не перешкоджатиме нормальному вихованню дитини. Крім того, зустрічі та спілкування з дитиною повинні бути досить тривалими, щоб батько (матір) дійсно приймав (приймала) участь у вихованні дитини.

В контексті даної проблеми постає ряд питань: яким чином той з батьків, хто проживає окремо від дитини, буде приймати участь у вихованні дитини? Які існують способи такого виховання?

На жаль, відповіді на ці питання в чинному сімейному законодавстві ми не знайдемо. Правда, ч.2 ст.159 СКУ побічно вказує, що способами участі одного з батьків у вихованні дитини можуть бути періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо. А ось Міністерство освіти та культури Ізраїлю розробило спеціальний циркуляр від 1 вересня 1988 року, який містить зокрема вказівки директорам шкіл та дитячих садків щодо контактів з батьками, які розлучені, мешкають окремо або знаходяться у процесі розлучення. Наприклад, класний керівник запрошує батьків разом або окремо на бесіду, інформує їх про все, що пов'язано з дитиною (навчання, поведінка, здоров'я). В обов'язки школи входить зробити все від неї залежне, щоб обидвоє з батьків (якщо немає заборони на контакт дитини з одним із них) брали участь у вихованні дітей [10, с.57]. Тобто, як бачимо, той з батьків, хто окремо проживає від дитини, таким чином залучається до виховання дитини. І в таких випадках аж ніяк не буде виникати питання про те, що той з батьків, хто проживає окремо, не може чи не мав можливості приймати участі у вихованні дитини.

На думку О.Казанцевої, проживання окремо хоч і ускладнює виконання обов'язку щодо виховання дитини, але не робить його неможливим. Змінюються тільки способи, заходи та можливості виховання. При цьому О.Казанцева виступає за притягнення того з батьків, хто проживає окремо, до участі в справі про відшкодування заподіяної дитиною шкоди в якості співвідповідача. Отже, на думку науковця, батьки неповнолітнього несуть солідарну відповідальність перед потерпілим незалежно від ступені своєї вини, яка повинна враховуватися при розгляді регресного позову одного з них до іншого [9, с.104-105].

Л.Кузнецова, в свою чергу, наголошує, що необхідно розрізняти випадки, коли один з батьків ухиляється від виконання батьківських прав щодо дитини,

та випадки, коли на підставі судового рішення або згоди подружжя, яке розлучається, обов'язки по нагляду за дитиною покладаються виключно на матір або на батька. При неправомірному ухиленні від виконання батьківських обов'язків відповідальність того з батьків, хто ухиляється, не знімається, і він повинен солідарно з другим із батьків нести субсидіарну відповідальність за заподіяну дитиною шкоду [11, с.191].

У випадках, коли по відношенню до дитини, яка народилася поза шлюбом, батьківство не встановлено, між дитиною і батьком не виникають правовідносини, за заподіяння дитиною майнової шкоди до відповідальності перед потерпілим притягається тільки матір. Дитина, народжена від шлюбу, визнаного недійсним, в правовому відношенні прирівнюється до дитини, народженої в дійсному шлюбі. Стаття 47 СКУ наголошує, що недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася у цьому шлюбі. Отже, батьки дитини, шлюб яких визнаний недійсним, в рівній мірі повинні притягатися до відповідальності за заподіяну дитиною шкоду.

В межах даної дискусії В.Мироненко з метою уникнення судових помилок пропонує доповнити цивільне законодавство нормою, яка б чітко передбачала, що той з батьків, хто проживає окремо від дитини, не звільняється від обов'язку відшкодувати заподіяні дитиною збитки [13, с.5].

Отже, обидвоє батьків солідарно відшкодовують потерпілому шкоду, заподіяну правопорушенням неповнолітнього. Але в житті зустрічаються випадки, коли один із батьків звільняється від майнової відповідальності перед потерпілим, наприклад, внаслідок тривалої хвороби (батько або матір в такому випадку фізично не могли виконувати свої батьківські обов'язки) або у випадках, коли той із батьків, з ким проживає дитина, перешкоджає тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні. В такій ситуації винний (матір/батько) буде відповідати своїм особистим майном та доходами. При цьому згідно з ст.190 ЦКУ майном вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Крім того, винний (матір/батько) може відповідати і часткою в спільній сумісній власності подружжя, яка йому належала б при поділі цього майна. Так, ст. 370 ЦКУ передбачає, що співвласники мають право на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній сумісній власності. Однак слід наголосити, що на практиці важко відділити спільне майно подружжя від особистого, а потім визначити частки подружжя в спільній сумісній власності, оскільки перед тим, як цю частку встановити, необхідно провести поділ спільного сумісного майна. Згідно з ч.1 ст.372 ЦКУ майно, що є у спільній сумісній власності, може бути поділене між співвласниками за домовленістю між ними. Але в більшості випадків повноваження щодо поділу майна та встановлення розміру частки майна у спільній сумісній власності подружжя належить судові.

Ст.371 ЦКУ надає право кредиторів (потерпілому) співвласника майна, що є у спільній сумісній власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї.

Отже, у всіх випадках суд може звернути стягнення як на спільне сумісне майно подружжя, так і на майно кожного з них в залежності від достатності спільного майна для відшкодування шкоди та вини батьків.

Дискусійним тривалий час було питання про те, чи слід притягувати батьків, позбавлених батьківських прав, до відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітніми дітьми.

Одні науковці (Л.Кузнецова, Я.Шевченко, Н.Єршова) вважають, що батьки, позбавлені батьківських прав, не можуть бути суб'єктами такої відповідальності [8, с.9], інші (З.Чечьоткіна) стверджують, що батьки, позбавлені батьківських прав, повинні притягатися до відповідальності за шкоду [17, с.3]. Останнє положення аргументується тим, що позбавленню батьківських прав за звичай передують тривале невиконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дітей, що й призводить до скоєння останніми правопорушень, якими заподіюється шкода. З.Чечьоткіна наголошує, що закон, передбачаючи як наслідок позбавлення батьківських прав, збереження за

такими батьками обов'язку щодо утримання неповнолітньої дитини, стосовно якої вони позбавлені батьківських прав, має на увазі найбільш важливий обов'язок у галузі сімейного права і не називає обов'язки, які виникають в межах інших галузей права, наприклад цивільного [17, с.3].

К.Ярошенко зауважує, що “особи, позбавлені батьківських прав, до моменту заподіяння їх неповнолітніми дітьми шкоди, повинні нести відповідальність за цю шкоду, якщо заподіяння шкоди є наслідком неналежного виконання ними обов'язків по вихованню дітей, що в свій час слугувало підставою для позбавлення батьківських прав” [18, с.40].

З.Ромовська наголошує, що позбавлення батьківських прав не звільняє батьків від обов'язку відшкодувати заподіяну дітьми шкоду. Майнова відповідальність батьків виникає не за сам факт заподіяння шкоди, а лише за наявності загальних підстав, передбачених ст.1166 ЦКУ. Вимагається, зокрема, наявність причинного зв'язку на двох рівнях: між протиправною в минулому поведінкою батька і шкідливою поведінкою дитини, а також між поведінкою дитини і заподіяною шкодою. Якщо, наприклад, шкода була заподіяна через декілька років після прийняття рішення, відповідальність батька можлива при доказуванні такого причинного зв'язку [14, с.120].

Г.Белякова також вважає за доцільне притягати до відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітніми дітьми, батьків, позбавлених батьківських прав, якщо при розгляді справи про відшкодування шкоди, завданої неповнолітнім, буде встановлений причинний зв'язок між винною поведінкою батьків і заподіянням шкоди. При цьому, в свій час вона пропонувала доповнити цивільне законодавство нормою наступного змісту: “відповідальність може бути покладена і на батьків, позбавлених батьківських прав, якщо судом буде встановлено, що заподіяння шкоди обумовлене неналежним вихованням неповнолітнього або шкідливим впливом на нього” [4, с.73].

На сьогодні статтею 1183 ЦКУ законодавчо закріплена відповідальність батьків, позбавлених батьківських прав, за шкоду, заподіяну неповнолітніми.

Зокрема наголошується, що батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків.

На наш погляд, положення даної статті ЦКУ є спірним. П. 1 ч. 1 ст. 166 СКУ чітко визначає, що батьки, позбавлені батьківських прав, звільняються від обов'язків щодо виховання дитини. Відповідно, такі батьки втрачають і право на виховання дитини. Та постає питання: чому законодавець вважає за потрібне притягати до відповідальності вже “покараних” батьків, якщо можливо правопорушення, вчинене неповнолітнім і не було наслідком неналежного виконання ними обов'язку виховання дитини. Тут скоріш за все буде спрацьовувати суб'єктивний фактор. Оскільки батьки позбавлені батьківських прав, отже, саме вони й винні у неналежному нагляді за дитиною. Зрештою, навряд чи зможуть відшкодувати завдані правопорушенням неповнолітнього збитки батьки, які є хронічними алкоголіками чи наркоманами, або ті батьки, які не цікавляться долею своєї дитини. Тобто дана стаття ЦКУ з певних об'єктивних умов, в реальному житті може носити суто декларативний характер.

В коло осіб, відповідальних за завдану неповнолітніми віком від 14 до 18 років шкоду, згідно з новим ЦКУ, входять заклади, які за законом здійснюють щодо неповнолітніх осіб функції піклувальника (учбові заклади, виховні та лікувальні установи). Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану правопорушенням неповнолітнього, в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Вказане положення ЦКУ відповідає реаліям сьогодення. Досить часто останнім часом зустрічаються випадки, коли виховання дітей повністю здійснюється дитячими закладами або закладами охорони здоров'я. Адміністрація цих закладів виконує функції піклувальника дитини, яка

постійно проживає в них (ст.245 СКУ). Згідно з п.1 Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, затвердженого наказом Міносвіти від 13 травня 1993 року № 137 [12, с.109 - 117], для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, створюються навчально-виховні заклади, в яких вони утримуються на повному державному забезпеченні у віці від 3-х років до повноліття. В обов'язок дитячих установ входить не тільки нагляд за дитиною, але й її виховання. Саме тому ці установи можуть виступати суб'єктами майнової відповідальності за правопорушення, вчинені їхніми підопічними.

Л.Бічук пропонує розширити коло суб'єктів відповідальності за шкоду, завдану неповнолітнім, органом опіки та піклування. Вина органу опіки та піклування, на думку науковця, буде виражатися в неналежному виконанні обов'язків при вирішенні питання про надання неповнолітньому повноважень на здійснення його майнових прав та обов'язків, в повному обсязі, відповідно до його рівня розумової та моральної зрілості, яке привело до заподіяння таким неповнолітнім шкоди. В таких випадках, відповідальність органу опіки та піклування повинна бути частковою, залежно від розміру вини, разом з неповнолітнім. Сам же неповнолітній, наголошує Л.Бічук, повинен в межах своєї долі разом зі своїми батьками солідарно відповідати перед потерпілим, незалежно від того, була згода батьків на визнання його повністю дієздатним, чи ні [5, с.93].

Тобто на погляд Л.Бічук цивільно-правова відповідальність неповнолітнього заподіювача шкоди має пройти два етапи:

- 1) неповнолітній буде відповідати за заподіяну шкоду разом з органом опіки та піклування (часткова відповідальність);
- 2) неповнолітній буде відповідати за заподіяну шкоду разом з батьками (солідарна шкода), незалежно від того, була згода останніх на визнання неповнолітнього повністю дієздатним, чи ні.

При цьому орган опіки та піклування і батьки притягаються до відповідальності незалежно один від одного в обов'язковому порядку.

На наш погляд, така позиція науковця не виправдана. По-перше, згідно з ст.1179 ЦКУ батьки неповнолітніх заподіювачів шкоди несуть субсидіарну, а не солідарну відповідальність, тобто у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди. По-друге, ми не можемо притягати до відповідальності батьків, якщо вони виступали проти рішення органу опіки та піклування про надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності. Адже згідно з ч.2 ст.35 ЦКУ надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи **за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди** повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Як бачимо, у разі відсутності письмової згоди батьків про надання неповнолітній дитині повної дієздатності, відповідальність знімається й з органу опіки та піклування, оскільки остаточне рішення в такому випадку приймає суд.

Однак не можна повністю відкинути ідею Л.Бічук щодо відповідальності органу опіки та піклування. На нашу думку, батьків, які у відповідності з правилами субсидіарної відповідальності відшкодували завдану неповнолітнім шкоду, можна наділити правом зворотної вимоги до органу опіки та піклування, який виступав ініціатором надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності. Таке право батьків буде підпадати під дію ст.1191 ЦКУ, яка наголошує, що особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом

Отже, враховуючи сучасні положення цивільного законодавства, можна стверджувати, що батьки, усиновлювачі, піклувальники, відповідні виховні, лікувальні заклади, заклади соціального захисту населення чи інші аналогічні заклади, які є піклувальником неповнолітнього віком від 14 до 18 років, притягаються до субсидіарної відповідальності за шкоду, завдану правопорушенням неповнолітнього.

Жодні інші заклади, наприклад школи, санаторії, лікувальні заклади, будинки відпочинку, не несуть субсидіарної відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітнім у віці від 14 до 18 років. В таких випадках батьки (усиновлювачі) не звільняються від обов'язку відшкодувати завдану неповнолітнім шкоду, вони відповідають за неправильний вибір особи, якій доручили нагляд і виховання дитини.

Література

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. – К.: Атіка, 2002.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. – К.: Атіка, 2003.
3. Закон України від 26 квітня 2001 року “Про охорону дитинства”// Урядовий кур’єр. – Орієнтир. – 6 червня 2001 року. - № 98.
4. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. – М.: Изд-во Московского университета, 1986.
5. Бічук Л. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми // Юридический вестник. – 2000. - № 4.
6. Варул П.А. Проблемы ответственности в случаях причинения вреда несовершеннолетними. – В кн.: Проблемы гарантии осуществления и защиты прав граждан. – Тарту, 1977.
7. Данилин В.И. Вопросы ответственности супругов по обязательствах, возникшим во время брака. – В сб.: Актуальные проблемы советского гражданского и трудового права. / Ответ. Ред. Ф.З.Кульбарисов. – Уфа, 1975.
8. Ершова Н. Деликтные обязательства и семейные отношения. //Советская юстиция.- 1974. - № 17.
9. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. – Томск, 1987.

10. Кидалова А. Особливості правового регулювання розірвання шлюбу між подружжям, яке має неповнолітніх дітей // Право України. – 2000. - № 2.
11. Кузнецова Л.Г. Субъекты ответственности по гражданским искам в уголовных делах несовершеннолетних. – В кн.: Сборник аспирантских работ по вопросам государства и права. В.2. – Свердловск, 1963.
12. Лозовий Я.П., Хомік Л.В. Права дітей та юнацтва. – К.: Видавничий дім “DEMID”, 1999.
13. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України. Автореф. дис. на здобуття наук.ступ. канд.юрид.наук. – К., 2001.
14. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. – Львов: “Вища школа”, 1985.
15. Салех Ахмед Джидна Аль-Араблет. Деликтные обязательства в гражданском праве арабских стран (Египет, Сирия, Ливан, Ирак, Иордания). Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук. – К., 1985.
16. Тадевосян В.С. Ответственность родителей за вред, причинённый детьми. // Советское государство и право.-1949.- № 4.
17. Чечёткина З.В. Имущественная ответственность за вред, причинённый преступлением несовершеннолетних. Автореф. канд. дис. – М., 1972.
18. Ярошенко К.Б. Специальные случаи ответственности за причинение вреда. – М., 1977.